

Andrzej NOWAKOWSKI

Kryzys akademickiego ruchu sportowego w Polsce na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych

Wprowadzenie

Historycy kultury fizycznej są zgodni, że dzieje tej dziedziny życia społecznego w Polsce, zwłaszcza w okresie po II wojnie światowej wymagają pogłębionych analiz i badań.¹ Ta generalna uwaga dotyczy przede wszystkim odpowiedzi na pytanie czy w okresie tzw. realnego socjalizmu, a zwłaszcza przed 1956 r. realizowano w kraju własny, choć nie w pełni suwerenny model organizacyjny kultury fizycznej, czy też mechanicznie recypowano, pozbawiony oparcia w narodowych tradycjach, radziecki wzorzec, jako jedynie obowiązujący. Jest to zarazem pytanie o zakres i granice „sowie-tyzacji” kultury fizycznej w tym okresie.² Te generalne uwagi odnoszą się również do modelu organizacyjnego kultury fizycznej w środowisku akademickim, zwłaszcza że ciągle zbyt mało wiemy o początkach przeobrażeń wychowania fizycznego i sportu w polskich szkołach wyższych w pierwszej powojennej dekadzie.³ Niniejsze rozważania

¹ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce w XIX i XX wieku. Koncepcje, uwarunkowania i efekty instytucjonalnej działalności*, Poznań 1991, s. 11; K. Hądzelek, J. Gaj, B. Woltmann, Stan, kierunki i ośrodki badań dziejów wychowania fizycznego i sportu w Polsce, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, t. XXXVII, 1993, nr 4, s. 219. Ostatnio tą problematyką zajmowali się B. Maksimowska i A. Nowakowski, *Przeobrażenia organizacyjne Akademickiego Związku Sportowego w latach 1944 – 1957 [w:] Wybrane problemy z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (po 1918 r.)* pod red. E. Małolepszego, A. Nowakowskiego, M. Ponczka, Częstochowa 1997, s. 177 – 185.

² J. Topolski, *Polska dwudziestego wieku 1914 – 1995*, Poznań 1995, s. 176 n; A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski 1944 – 1989*, Poznań 1992, s. 171 – 172. Zob. ponadto: A. Nowakowski, J. Snopko, *O likwidację „białych plam” w powojennych dziejach kultury fizycznej w Polsce [w:] Studia z historii i organizacji kultury fizycznej. Praca zbiorowa* pod red. A. Nowakowskiego i innych, Częstochowa 1998, s. 139 – 145.

³ J. Gaj, *Kultura fizyczna w pierwszych latach Polski Ludowej*, „Roczniki Naukowe WSWF w Gdańsku”, t. V, 1975, s. 309; tenże, Stan i perspektywy badań w zakresie dziejów kultury fizycznej Polski Ludowej, „Roczniki Naukowe WSWF w Gdańsku”, t. VI, 1976, s. 362, 366. Zob. ponadto: A. Nowakowski, *Początki akademickiego wychowania fizycznego w Polsce po II wojnie światowej*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie”, seria: Zeszyty Historyczne, 1966, z. III, s. 127 – 135.

mają udzielić przynajmniej częściowej odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie — w najtrudniejszych latach minionego półwiecza — akademicka kultura fizyczna wraz ze swą organizacją — AZS, zachowały swą ciągłość i tożsamość historyczną.

1. Działalność AZS w latach 1944 – 1948

Druga wojna światowa i okupacja przerwały prężną działalność Akademickiego Związku Sportowego, datującą się od 1908 r. Jak zaznaczył poznański historyk akademickiej kultury fizycznej, R. Wryk, już w sierpniu 1944 r. wznowił działalność AZS w Lublinie, zaś w 1945 r. AZS w Krakowie, Warszawie i Poznaniu. Powstawały również nowe ogniska AZS — w tym w Częstochowie (w marcu 1945 r.), Katowicach, Łodzi, Gliwicach i we Wrocławiu.⁴ Dla powojennej działalności AZS ważne znaczenie posiadała data 18 III 1945 r. Wówczas bowiem z inicjatywy prof. Walerego Goetla odbyło się pierwsze, oficjalne zebranie Związku po zakończeniu działań wojennych.⁵ W lipcu 1945 r. w Krakowie reaktywowano działalność Centrali Polskich Akademickich Związków Sportowych (z przewodniczącym Kazimierzem Walterem i kuratorem — prof. Walerym Gotlem, współzałożycielem krakowskiego AZS). Centrala AZS stanowiła jedynie nadbudowę federacyjnej struktury organizacji, gdyż AZS działał początkowo jedynie na szczeblu poszczególnych szkół wyższych.⁶

W świetle dostępnych przekazów źródłowych należy wnioskować, że w latach 1944 – 1946 sport studencki działał na poziomie pojedynczych uczelni. Dopiero w styczniu 1946 r. wyłoniono ogólnopolskie władze Związku. Podczas krajowego zjazdu rektorów w Uniwersytecie Warszawskim (marzec 1947 r.) stwierdzono, że w każdym ośrodku akademickim winny powstać Międzyuczelniane Komisje WF, stopniowo wprowadzające obowiązkowe zajęcia wychowania fizycznego dla studentów w wymiarze 2 godzin tygodniowo⁷ (ten postulat został spełniony w 1950 r.).⁸ Wspomniane już Środowiskowe Komisje WF miały wyłonić Radę WF Młodzieży Akademickiej, jako doradczy organ o zasięgu ogólnopolskim, współpracującą z Państwową Radą Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Natomiast, jak zaznaczył S. Wilk, AZS zamierzał inicjować powszechne wychowanie fizyczne studentów.⁹

W 1948 r. AZS skupiał w swych szeregach 14 783 członków, czyli około 20% ogółu ówczesnej liczby studentów, starając się zachować — na ile było to jeszcze możliwe

⁴ Akademicki Związek Sportowy 1908 – 1983. Wspomnienia i pamiątki. Wybór i opracowanie R. Wryk, Poznań 1985, s. 11.

⁵ W.J. Mączka, Próba oceny założeń programowo-strukturalnych Akademickiego Związku Sportowego w Krakowie na tle rozwoju historycznego, „Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie” nr 13, 1979, s. 46.

⁶ Akademicki Związek Sportowy ..., op. cit., s. 11; W.J. Mączka, Próba oceny ..., op. cit., s. 46.

⁷ Rektorzy wyższych uczelni uchwalają — ćwiczenia cielesne są obowiązkiem, „Przegląd Sportowy” nr 19, 6 III 1947, s. 1.

⁸ A. Nowakowski, Wychowanie fizyczne w polskich szkołach wyższych w latach 1946 – 1974 [w:] Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, t. II, pod red. L. Szymańskiego i Z. Schwarzerza, Wrocław 1996, s. 179 – 186.

⁹ S. Wilk, Struktura organizacyjna ruchu sportowego w latach 1944 – 1949, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, t. XXII, 1979, nr 1, s. 171.

w komplikującej się sytuacji politycznej — apolityczny charakter swej działalności.¹⁰ Jak wiemy, do 1948 r. panował względny pluralizm w ruchu studenckim, a istniejące wówczas organizacje — z wyjątkiem Związku Akademickiej Młodzieży Polskiej nie zwracały należytej uwagi na problemy kultury fizycznej w środowisku akademickim. Był to już jednak ostatni rok dynamicznego rozwoju Związku, trwającego nieprzerwanie od 1945 r.

2. Ograniczenie niezależności i tożsamości organizacyjno-programowej AZS w latach 1949 — 1957

Rok 1947 przeszedł do historii z powodu drastycznego ograniczenia pluralizmu w polskim ruchu sportowym. W pierwszym względzie — z powodów natury politycznej — te ograniczenia dotknęły zasłużonej organizacji sportowo-patriotycznej, założonej w 1867 r. — Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Zakaz działalności „Sokoła” w pierwszym rzędzie dotyczył czołowego gniazda krakowskiego, a także innych ogniw Towarzystwa.¹¹ Nie ulegało wówczas wątpliwości, że władze komunistyczne wzmocnione „wyborami” ze stycznia 1947 r. oraz pod wpływem dyrektyw płynących z Kremla rozprawią się również z innymi stowarzyszeniami sportowymi o charakterze mieszczańskim i inteligenckim, w tym również z AZS.

Znane wydarzenia polityczne, rozgrywające się w następnym, 1948 r. — najpierw „zjednoczenie” ruchu młodzieżowego i utworzenie ZMP (lipiec 1948 r.), a niedługo później wchłonięcie PPS przez PPR i utworzenie PZPR (grudzień 1948 r.) stanowiły zasadniczy przełom w praktyce ówczesnych władz, dotychczas tolerujących — w ograniczonym zakresie i pod ścisłą kontrolą — resztki demokracji i pluralizmu.¹² Odtąd życie publiczne w Polsce zdominował bez reszty stalinowski totalitaryzm na modłę radziecką. W środowisku szkół wyższych w Polsce, już w dniach 18 – 19 VII 1948 r. pod naciskiem władz powstała jednolita organizacja — Związek Akademickiej Młodzieży Polskiej (ZAMP), będąca do 1950 r. „autonomicznym” członkiem ZMP, przekształcona następnie w ZSP. Aby osiągnąć ujednolicenie ruchu młodzieżowego i sportowego w Polsce oraz zapewnić sobie pełną kontrolę nad oboma strukturami życia społecznego, władze przeforsowały w pozbawionym już wówczas opozycji Sejmie Ustawodawczym uchwalenie w dniu 25 II 1948 r. ustawy o powszechnym obowiązku przysposobienia zawodowego, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży oraz organizacji spraw kultury fizycznej i sportu, na mocy której powołano m.in. paramilitarną organizację „Służba Polsce”.¹³ Równocześnie rozwiązano nawiązujący do tradycji między-

¹⁰ J. Gaj, K. Hądelek, *Dzieje kultury fizycznej ...*, op. cit., s. 271; K. Obodyński, *Kształtowanie się kultury fizycznej młodzieży akademickiej w Polsce*, Rzeszów 1992, s. 31.

¹¹ K. Toporowicz, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w latach 1867 – 1947. Z okazji 125-lecia „Wychowanie Fizyczne i Sport”*, t. XXXVII, 1993, nr 4, s. 54 – 55.

¹² Według oceny J. Eislera, *Zarys dziejów politycznych Polski 1944 – 1989*, Warszawa 1992, s. 35, już latem 1947 r. po styczniowych „wyborach” do Sejmu Ustawodawczego, Polska coraz bardziej upodabniała się do radzieckiego „ideału”.

¹³ Ibidem, s. 37; „Dziennik Ustaw” RP 1948, nr 12, poz. 90.

wojennych (1927 r.), Państwowy Urząd Wychowanie Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, przejściowo istniejący po II wojnie światowej (1946 – 1948) oraz doprowadzono do samorozwiązania Związku Polskich Związków Sportowych, jako tworu o „burżuazyjnym” charakterze.

Negatywne tendencje nie ominęły ruchu sportowego, łącznie z AZS. Władze polityczne, jak pisał ostatnio K. Obodyński, zaczęły zarzucać apolitycznemu dotąd AZS niedostosowanie się do społeczno-politycznych realiów nowej rzeczywistości twierdząc, że Związek skupia przeciwników nowego ustroju i nie jest w stanie przebudować „elitarnego”, jak oficjalnie głoszono, modelu kultury fizycznej w środowisku akademickim. W tych warunkach część przedwojennych działaczy AZS bądź sama zrezygnowała z dalszej działalności, bądź została odsunięta przez władze w trybie administracyjnym. W ich miejsce narzucono funkcjonariuszy ZMP, nie mających dotąd żadnego związku z akademicką kulturą fizyczną.¹⁴

W tym miejscu należy przypomnieć, że ostatni Zjazd Centrali AZS odbył się w Warszawie 27 – 28 VI 1948 r. Mimo nieustających nacisków ze strony czynników politycznych i administracyjnych (w tym ówczesnego Głównego Urzędu Kultury Fizycznej), Komisja Rewizyjna AZS nie potępiła działalności własnej organizacji. GUKF oraz jej następca, utworzony pod koniec 1949 r. w wyniku „wrześniowej” uchwały Biura Politycznego KC PZPR dotyczącej przebudowy polskiego sportu na wzór radziecki, Główny Komitet Kultury Fizycznej, w swej nadgorliwości nie chciały przystać na skrót „AZS” dla akademickiego stowarzyszenia kultury fizycznej. Nazwę organizacji zamierzano początkowo zastąpić wzorami radzieckimi: „Akademiem” albo „Burewestnikiem”. W końcu jednak osiągnięto pewien, wydawałoby się niemożliwy wówczas do osiągnięcia kompromis. Nazwę Związku zmieniono wprowadzając „Akademickie Zrzeszenie Sportowe”, lecz skrót-symbol „AZS” pozostał, dzięki cichemu uporowi całego niemal środowiska.¹⁵

W przytoczonych okolicznościach, 3 IV 1949 r. w Warszawie odbył się I konstytucyjny Zjazd Akademickiego Zrzeszenia Sportowego. Odtąd siedzibą władz naczelných AZS stała się Warszawa. W miejsce Centrali Akademickich Związków Sportowych utworzono jednolity Zarząd Główny przekształconego i skrajnie scentralizowanego, „nowego” AZS. Nowy podmiot organizacyjny powstał z fuzji dotychczasowego Akademickiego Związku Sportowego, Akademickiego Związku Morskiego i Sekcji Sportowej „Bratniej Pomocy”. Zrzeszenie — oprócz studentów — mogło skupiać wszystkich pracowników wyższych uczelni. Utworzyło ono koła wydziałowe i uczelniane, którymi kierowały bezpośrednio, na zasadzie odgórnych poleceń, zarządy środowiskowe AZS. Niezależność organizacyjna przekształconego AZS stała się fikcją w 1950 r., kiedy to Kongres Studentów Polskich uznał AZS za „autonomiczną organizację sportową Zrzeszenia Studentów Polskich”.¹⁶ Jednocześnie nastąpiło wyraźne zespolenie ZSP z AZS. Przewodniczący zarządów środowiskowych AZS pełnili jednocześnie funkcje wiceprzewodniczących komisji okręgowych ZSP. Tak więc w latach 1950 – 1956, na zasadzie

¹⁴ K. Obodyński, *Kształtowanie się kultury fizycznej ...*, op. cit., s. 32.

¹⁵ *Akademicki Związek Sportowy ...*, op. cit., (relacja Władysława Twardo), s. 298 – 299.

¹⁶ K. Obodyński, *Kształtowanie się kultury fizycznej ...*, op. cit., s. 32.

numerus clausus, w szkołach wyższych mogły działać jedynie: AZS i ZSP, nadzorowane przez ZMP. Natomiast AZS, w myśl statutu Zrzeszenia z 1949 r. było z formalnoprawnego punktu widzenia nadzorowane aż przez trzy instytucje: 1) ogólnie przez resort oświaty, a następnie szkolnictwa wyższego, 2) w zakresie wf, sportu, spraw gospodarczych i finansowych przez GUKF (GKKF), 3) w zakresie działalności społecznej przez Prezydium Rady Federacji Polskich Organizacji Studenckich.¹⁷

Ówczesna organizacja AZS zatraciła swój pierwotny, społeczny i demokratyczny charakter. Stało się to w okresie, w którym szkoły wyższe w Polsce pozbawiono autonomii i samorządności przewidzianej w ustawie z 1947 r. Nowa ustawa z 15 XII 1951 r. pozbawiała środowisko akademickie resztek autonomii, ustanawiając radziecki model w zakresie zarządzania szkolnictwem wyższym.¹⁸ Miejsce dawnych, autentycznych działaczy zajęli etatowi urzędnicy. AZS w latach 1949 – 1957 stał się zbiurokratyzowaną organizacją, stawiającą na „statystyczny sukces” i pogoń za rekordami (zawodnicy-wyczynowcy w barwach AZS otrzymywali pomoc maturalną od państwa na korzystnych warunkach). Te zjawiska nasiliły się po odebraniu uczelniom swobód akademickich w 1951 r. W 1953 r. podczas narady AZS wprowadzono — wspólnie z ZSP — funkcję „organizatora sportu grupy studenckiej”, tworząc całą hierarchię „organizatorów” na wszystkich szczeblach funkcjonowania szkół wyższych. Mieli oni ściśle współpracować z organizacjami politycznymi i społecznymi. Funkcje oficjalnych opiekunów AZS sprawowali odgórnie wyznaczeni przez władze uczelni pracownicy uczelnianych studiów wychowania fizycznego, utworzonych w 1952 r.¹⁹ Trzeba jednak przyznać, że w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych Akademickie Zrzeszenie Sportowe należało do najsilniejszych zrzeszeń sportowych w Polsce. W AZS uprawiano wówczas dyscypliny sportu wymagające znacznych nakładów finansowych oraz takie, które trudno uznać za typowo akademickie (boks, kolarstwo).²⁰ Jednak działacz sportowy i historyk kultury fizycznej okresu PRL — A. Gutowski — stwierdził, że w istniejącej sytuacji Akademickie Zrzeszenie Sportowe, mimo że zyskało sojuszników w powstających uczelnianych studiach wf.²¹, nie dokonało zbyt wiele w zakresie upowszechniania kultury fizycznej w środowisku akademickim w latach pięćdziesiątych. W okresie przeobrażeń AZS, w 1952 r. 26,5% studentów należało do tej organizacji, lecz ich liczba spadła wkrótce do 17%.²²

W podsumowaniu tego okresu działalności akademickiej organizacji sportowej wypada zaznaczyć, że negatywne zjawiska, które dotknęły AZS w latach 1949 – 1956, były „lustrzanym odbiciem” ówczesnych procesów zachodzących w całym polskim ruchu sportowym.

¹⁷ S. Wilk, *Struktura organizacyjna ...*, op. cit., s. 172.

¹⁸ A. Czubiński, *Dzieje najnowsze Polski ...*, op. cit., s. 236 – 237.

¹⁹ S. Warsicki, *Działalność AZS w Poznaniu*, Poznań 1969, s. 68.

²⁰ *Akademicki Związek Sportowy ...*, op. cit., s. 13.

²¹ A. Nowakowski, *Powstanie uczelnianych studiów wychowania fizycznego w Polsce w 1952 r.*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie”, seria Zeszyty Historyczne, z. IV, Wyd. WSP w Częstochowie, Częstochowa 1997, s. 259 – 266.

²² A. Gutowski, *Drogi rozwoju kultury fizycznej w Polsce Ludowej w latach 1944 – 1956*, Warszawa 1965, s. 99.

3. Powrót do tradycyjnej formuły AZS — 1957 r.

W wyniku przemian 1956 r. w Polsce zaistniały możliwości wprowadzenia częściowych i ograniczonych przemian demokratycznych, w tym również w zakresie szkolnictwa wyższego, ruchu młodzieżowego i sportowego. Na mocy nowelizacji ustawy o szkolnictwie wyższym przeprowadzonej 10 IX 1956 r. przywrócono szkołom wyższemu część ich tradycyjnych uprawnień (ten fakt usankcjonowała ustawa z 1958 r.). Jesienią 1956 r. rozpadł się ZMP.

Po przełomie październikowym 1956 r. w Polsce, część stowarzyszeń kultury fizycznej powróciła do dawnych nazw i tradycji z okresu międzywojennego.²³ Jednak władze w dalszym ciągu nie zgodziły się na reaktywowanie „Sokoła”. Powyższe przemiany dotyczyły również AZS. W lutym 1957 r. obradował II Krajowy Zjazd Akademickiego Zrzeszenia Sportowego, powracając do sprawdzonych form organizacyjnych polskiego sportu akademickiego. Podjął on szereg uchwał, przywracając z dniem 1 III 1957 r. nazwę „Akademicki Związek Sportowy” oraz rehabilitując zasłużonych działaczy niesłusznie odsuniętych od czynnej działalności sportowej i organizacyjnej w okresie stalinowskim. Przywrócono wypróbowany od lat, społeczny model organizacji. Ponadto zdecentralizowano struktury zarządzania Związkiem, oddzielając wąski wyczyn od sportu masowego. Uległy likwidacji zarządy okręgowe AZS. Jednocześnie powołano kluby uczelniane AZS odpowiadające za sekcje wyczynowe.

Od 1957 r. datuje się ściślejsza współpraca AZS z uczelnianymi studiami wf.²⁴ i Komisją WF. Zarządu Głównego ZNP (istniejącą do 1980 r.), grupującą akademickich nauczycieli wychowania fizycznego. Również w 1957 r. wprowadzono akademickie mistrzostwa Polski (AMP) w różnych dyscyplinach sportu uprawianych w środowisku akademickim — w cyklu dwuletnim, od rozgrywek uczelnianych, środowiskowych, strefowych aż po centralne (odrębne dla poszczególnych typów uczelni). AZS zaczął kłaść większy nacisk na upowszechnianie wf. i rekreacji wśród ogółu studentów i pracowników wyższych uczelni. W poszczególnych uczelniach powstały koła uczelniane, które w roku akademickim 1959/1960 przemianowano na kluby uczelniane AZS. Obok klubów międzyuczelnianych, środowiskowych, specjalistycznych i klubów przy AWF są one do dziś podstawowymi ogniwami Związku.²⁵ W tym samym okresie — od 1959 r. — ukształtowały się istniejące praktycznie do dziś główne struktury organizacyjne Związku: 1) Zarząd Główny AZS, 2) zarządy środowiskowe, 3) samodzielne kluby uczelniane AZS.²⁶

Jeszcze dwukrotnie po 1956 r. tożsamość i ciągłość tradycji AZS była zagrożona. Po raz pierwszy w latach 1973 – 1975, kiedy to ówczesne władze polityczne i sportowe forsowały — nieudaną zresztą — „intergrację” AZS ze Szkolnym Związkiem Sporto-

²³ Ibidem, s. 112.

²⁴ Pierwszym przejawem takiej współpracy była krakowska konferencja środowiskowa z 25 VI 1957 r. Zob. też: A. Nowakowski, 45 lat studiów wychowania fizycznego (1952 – 1997), „Akademicki Przegląd Sportowy”, 1997, nr 5, s. 2.

²⁵ Akademicki Związek Sportowy ..., op. cit., s. 13 – 14; K. Obodyński, Kształtowanie się kultury fizycznej ..., op. cit., s. 33.

²⁶ S. Warsicki, Działalność AZS ..., op. cit., s. 69.

wym.²⁷ Po raz drugi — na przełomie lat 1981 – 1982, kiedy to bezpośrednio po wprowadzeniu stanu wojennego, statutowa działalność AZS została zawieszona na okres wielu tygodni.²⁸

Od połowy lat osiemdziesiątych AZS — jako jedyna organizacja akademicka w miarę autentyczna i apolityczna — przeżywał pewien rozwój, zrzeszając w swych szeregach kilkanaście procent studentów studiów dziennych.

4. Wnioski końcowe

Mimo przekształceń organizacyjnych na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych podyktowanych ówczesną sytuacją polityczną, skrót „AZS” urastający do rangi symbolu istnieje w polskiej rzeczywistości nieprzerwanie od 90 lat (z wyjątkiem lat wojny i okupacji).

Przekształcając w latach 1949 – 1957 tradycyjną formułę AZS, ówczesna elita polityczna wybierając radzieckie wzorce dla kultury fizycznej, spowodowała poważne szkody w zakresie wychowania fizycznego i sportu, w tym również sportu akademickiego.²⁹

Przypominjmy w tym miejscu, że Akademicki Związek Sportowy jest bowiem obok „Sokoła” tą organizacją działającą na polu kultury fizycznej, która podtrzymuje ciągłość tradycji, a zarazem jest otwarta na współczesność. Obie organizacje — mimo dziesięcioleci ustroju totalitarnego w Polsce — odrodziły się, obroniły swą niezależność, zasady i system wartości.

²⁷ A. Nowakowski, Projekt fuzji Akademickiego Związku Sportowego i Szkolnego Związku Sportowego w latach 1973 – 1975. Referat na Konferencję Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1 – 3 IX 1997 r.

²⁸ B. Maksimowska, A. Nowakowski, *Przeobrażenia organizacyjne AZS ...*, op. cit., s. 184.

²⁹ L. Szymański, *Ze studiów nad modelem kultury fizycznej w Polsce Ludowej 1944 – 1980*, Wrocław 1966, s. 125.